

BREVIARIUM OG MISSALE NIDROSIENSE – OM TRYKK OG BOKKULTUR I NIDAROS FØR REFORMASJONEN*

Foredrag holdt på møte
12. september 2019

av forskningsbibliotekar ved Nasjonalbiblioteket Espen Karlsen

Breviarium og *Missale Nidrosiense*, de to første norske trykkene fra 1519, fyller 500 år i år. De to trykte bøkene bør sees under ett som del av samme liturgiske satsning. De kom til på initiativ av den nest siste katolske erkebiskopen i Nidaros, Erik Walkendorf (ca. 1465–1522; erkebiskop fra 1510). I det følgende vil jeg si noe om bøkene og konteksten de inngikk i.¹ Deretter vil jeg si noe kort om hva vi vet om bøker i Nidaros på denne tiden og noe om omfattende bokødeleggelse i reformasjonstiden.

Johann Gutenberg fullførte sin trykte bibel i 1455 (ill. 1, s. 22). Det er historiens første trykte bok, og den etterligner en samtidig håndskrevet bibel. Inntil da måtte alle bøker fremstilles ved avskrift for hånd, noe som også førte til stor tekstvariasjon. I løpet av kort tid slo boktrykkerkunsten igjennom. Nå kunne man fremstille et stort antall identiske eksemplarer og unngå tekstvariasjon.

Mange bispedømmer sørget for å få trykket liturgiske bøker i årtiene etter Gutenberg, og trykkerne fikk på denne måten et stort og lukrativt marked (Nowakowska 2011: 9–14). Særlig mange trykk ble bestilt av bispedømmer innenfor Det tysk-romerske rike og tilgrensende områder (Nowakowska 2011: 11). To omfattende bøker utkom altså i 1519 på norsk initiativ. *Missale Nidrosiense* (i det følgende MN) gav de nødvendige tekster og instruksjoner som man trengte til å feire messe gjennom hele året

* Jeg vil rette en hjertelig takk til førstearkivar Tor Weidling (Riksarkivet, Oslo) for nyttige diskusjoner.

1. Viktige arbeider er Gjerløw (1986) og Skovgaard-Petersen (2019) om begge bøker; det siste i sammenheng med Walkendorfs øvrige litterære virksomhet. Kolsrud (1919) og Børsum & Buvarp (1964) behandler breviarier; Munthe (1943) missalet. Både breviarier og missalet er utgitt som e-bøker i 2019 (Sperber 2019a og 2019b). For Walkendorfs liv og karriere, se Hamre (1943, særlig s. 54–67).

fordelt på kirkeåret og helgenåret.² *Breviarium Nidrosiense* (i det følgende BN) gav de nødvendige tekster og instruksjoner for tidebønnene som de geistlige skulle feire i de åtte kanoniske tider hvert døgn.³ Til sammen dekket de to trykkene det vesentligste i Nidaros-liturgien. Begge bøker var på latin.⁴ Missalet som liturgisk boktype finnes også i protestantiske kirker (i Danmark-Norge: ‘alterbok’), mens breviarier ble uaktuelt i Norge ved reformasjonen.

Norge var for øvrig ikke ukjent med trykte bøker før de to Nidaros-trykkene av 1519. Det finnes en rekke fragmenter på pergament i Riksarkivet av trykte bøker fra 1400-tallet som ble importert til Norge. Noen av dem er svenske trykk (*Missale Upsalense vetus*, Stockholm 1484: Johan Snell; *Manuale Upsalense*, Stockholm 1487: Bartholomaeus Ghotan; *Missale Upsalense novum*, Basel 1513: Jacob Wolff von Pforzheim). Fragmenter på pergament av disse bøkene i Norge kan særlig knyttes til erkebispesetet (Pettersen 2013: 33 og 52–53; cf. p. 44). Videre eier Nasjonalbiblioteket noen tidlige trykk benyttet i Norge før reformasjonen (Huitfeldt-Kaas 1900–1903; Bergesen 2013). Alle disse trykkene er religiøse katolske bøker. De liturgiske trykkene er av den type som ble brukt i Norge, etter det forordet i BN forteller (s. 4).

2. Karlsen & Hareide (2019a: 4–6) gir en oversikt over innholdet i MN. For en bibliografisk beskrivelse, se Nielsen & Dal (1996: nr. 28). For en oversikt over innhold og disposisjon i et senmiddelalderlig missale, se Hughes (1995: 143–159); Harper (1991, 65–66 og 109–126). Fæhn (1955) gir en innføring i Nidaros-liturgien.
3. Den fulle tittelen var *Breuiaria ad vsun ritumque sacrosancte Nidrosiensis ecclesie* (‘Breviarier etter den hellige Nidaroskirkens bruk og forskrift’). Bruken av flertallsformen *breuiaria* er uvanlig (Gjerløw 1986: 53). Walkendorf benytter selv flertallsformen i innledningen. Karlsen & Hareide (2019b: 4–7) gir en oversikt over innholdet i BN. For en bibliografisk beskrivelse, se Nielsen & Dal (1996: nr. 28) og Renouard (1979: nr. 599). For en oversikt over innhold og disposisjon i et senmiddelalderlig breviarium, se Hughes (1995: 143–159); Harper (1991: 65–66 og 109–126).
4. Det finnes ett unntak, nemlig to sider i breviarier som er på gammelnorsk som utgjør den første trykte norske tekst. I messen var prekenen på folkespråket. Den er ikke tatt med i MN, men kunne hentes fra prekensamlinger. Et eksempel på en slik samling fra Norge er Gammelnorsk homiliebok fra ca. 1200.

Ill. 2. Fra Breviarium Nidrosiense, s. 2–3 (signatur NB D Pal 44). Til venstre Olav den hellige med øks på en trone; til høyre første side av erkebiskopens fortale om at boken skulle benyttes av geistligheten i hele Nidaros-provinsen. E. W. A. N. A. S. L. = Ericus Walkendorf archiepiscopus Nidrosiensis apostolice sedis legatus (‘Erik Walkendorf, erkebiskop av Nidaros, Det apostoliske setes legat’). Foto: Nasjonalbiblioteket.

Breviaria ad usum rituum sa-
croscete **Sidrosien. eccle.** In primis so-
lerti optimorū artificum diligentia im-
pensis vero ac mandatis insignibus lo-
ge reuerendi in christo patris et domi-
ni: dñi **Erici walbendoris** eiusdē eccle-
się archiepiscopi dignissimi felix faustu-
q̄ **accipiunt exordium.**

Et nonne tunc tunc in Sidrosien.
Electo in aēs tunc mente quinq̄ biro.
Et nec nobilioz pluri nec dignior vlt.
Dandoz toto vult in imperio.

Hic de gratia archiepiscopi /
 diocesis & sedis apostolice legat:
 vniuersis episcopis / suffraganeis
 charissimis fratribus nostris: ac vni-
 uersis decanis / prepositis / archidia-
 conis / capitulis & capellanis / cleris-
 cis nostre diocesis ac pvince vbi
 liber constituitis: in domino salutem.
 Quandoquidem officium saperto-
 ris debet versari circa quietem sub-
 ditorum: et salutem animarum / iuxta .c. officii. de offi. le-
 ga. in sexto. et ca. i. de sepul. eo. lib. debetq; quatenus potest
 obviare periculis animarum: vt ibidem dicitur. Quomodo
 modum etiam conuenit archiepiscopo qui episcopo: vni-
 princeps est. c. clericos. xxi. dist. qui videlicet est ordinarius
 non solum in episcoporum principatum: verum etiam in
 subditum. c. i. de censu. in sexto. Inungitur enim episco-
 pus: vt procurator animarum: et spiritualium distributo-
 rum: c. clericum. xi. quest. i. vt cu honoris augmento cuius
 sollicitudinis circa factorem actus debeat et c. eces-
 re. cente. dist. rationis: nichilq; est laboriosius et piculosius
 officio episcopi: sed nichil beatius apud deum si in eo recte
 militetur. xl. dist. ante omnia. Quomodo non satis est sibi de
 propria salute sollicitum esse: sed & omnibus quibus preest sus-
 perintendere debet pastor: sicut officii cura: eum admonet. vii
 quest. i. Quippe qui visitando prouinciam notoria puritate
 et de vira ministroium ecclesiarum sue prouincie inquirere
 vt dicto. c. i. s. sane. et dum visitat prouinciam pitimum
 discurre debet quomodo ordinem baptismi clericis teneant
 vel missarum: vel qualiter queq; officia in ecclesia peragant
 et si recte quidem inuenierit: deo gratias agat: si autem mis-
 rime corrigat. c. placuit. x. q. i. Quod corrigendo: bonos
 comprobando: ita enim de causa instituta est pontificalis
 dignitas: iustis cuius est ordinata regia potestas: vt ma-
 li a maleficis coerceantur: et boni quere inter malos viuat.
 c. non frustra. xxi. quest. v. et. c. qui peccat / et vt blas-
 phemantes puniat. xxi. quest. iij. non inuenitur. in auten-

REX NORVEGIE
 MRS S. OLAVVS
REX NORVEGIE
 MRS S. OLAVVS

Trykkingen av BN (ill. 2, s. 25) ble påbegynt først og fullført sist. Erkebiskopens innledning (ill. 3, s. 26) er datert 1. april 1516.⁵ Her forteller han at han har betrodd sin sekretær Hans Reff å besørge trykkingen i Paris mens han studerte der. Reff engasjerte trykkerne Jean Bienayse og Jean Kerbriand (se Hans Reffs sluttord, originalens side 900; Sperber 2019a, 1349). Boken forelå ferdig trykt i Paris 4. juli 1519. Typene som ble benyttet i BN var vanlig for genren ('rounded French-Gothic type' i Gjerløws terminologi (1986: 57)).

Trykkingen av MN ble påbegynt i 1516 og ble fullført 25. mai 1519 i København. Trykker var Poul Reff († c. 1533). Det preges av en tung, germansk fraktur etter mønster av senmiddelalderlig textualis (sml. Gutenbergs bibel).

Begge bøker har forkortelsestegn av en type man finner i senmiddelalderens håndskrifter. BN regnes som et av de fineste pariserbreviarier fra denne tiden (Gjerløw 1986: 57). MN regnes som det ypperste danske trykk før Christian IIIIs danske bibel av 1550 ved siden av *Missale Haffniense* (København 1510: Matthaeus Brandis) (Nielsen & Dal 1996: xxxi).

MN er i folioformat (sidedørrelse 33 x 23,5 cm), mens BN, som skulle eies av den enkelte geistlige, er i et lite oktavformat (sidedørrelse 15,3 x 10,7 cm). Likevel omfatter BN mest tekst. I den nye moderne, transkriberte utgaven (Sperber 2019a) omfatter BN 1341 sider (originalen: 901 sider) og MN (Sperber 2019b) 534 sider (originalen: 606 sider).⁶

Noen fakta om BN

- BN påbegynt i 1516; fullført 4. juli 1519
- Trykkested: Paris
- Innbundet i Paris (?)
- Erkebiskopens sekretær Hans Reff overvåket hele prosessen i Paris
- Redaktører: Peter Stut og Eirik Jonsson
- Trykkere: Jean Bienayse og Jean Kerbriand
- Inneholder den første trykte tekst på norsk, en liste over fest- og fastedager
- 'one of the most beautiful specimens of its kind' (sml. Gjerløw 1986, 57)

5. Walkendorfs innledning er diskutert av Skovgaard-Petersen (2019: 34).

6. BN og MN foreligger nå som e-bøker og i pdf-versjoner (Sperber 2019a og 2019b). Det finnes også link til originalen. Sidehenvisninger i det følgende er til pdf-versjonene.

Ill. 3. Breviarium Nidrosiense, tittelblad med Erik Walkendorfs våpenskjold, en rose omgitt av tre vinger (signatur NB D Pal 44). Foto: Nasjonalbiblioteket.

Noen fakta om MN

- MN påbegynt i 1516; fullført 25. mai 1519
- Trykkested: København
- Innbundet i Nidaros (?)
- Redaktører: Olav Engelbrektsson og Peter Sigurdsson
- Trykker: Poul Reff, pavelig utnevnt akolytt i Nidaros-kirken og bror av Hans Reff
- Ypperste danske trykk før Christian III's bibel (1550) ved siden av *Mis-sale Haffniense* (1510)

BN er antatt innbundet i Paris på grunnlag av erkebiskopens innledning,⁷ hvor han sier at brevariene er vakkert innbundne (*perpulchre religata*, originalen s.6; Sperber 2019a: 12). Ett eksemplar av BN har en parisisk innbinding fra tidlig 1500-tall (Schjoldager 1927: 52–53).⁸ Hvis innbinding foregikk i forbindelse med trykking, ble som regel kun en del av opplaget levert innbundet (Gaskell 1995: 146–147). Trykkeri og bokbinderi var som oftest adskilte virksomheter. Det vanlige ville ha vært å frakte hele opplaget til Norge i materie. Hvor lang tid innbindingen (om opplaget helt eller delvis ble bundet i Paris) og frakten tok etter trykkingen var ferdig 4. juli 1519, vet vi ikke. Opplaget ville sannsynligvis bli fraktet på elvebåter over Seinen ut til kysten, og derfra sjøveien til Nidaros. Det kan ha tatt en del tid.

MN, derimot, er antatt bundet inn i Nidaros (Schjoldager 1926, 53–56). En kontrakt mellom erkebiskopens sekretær Hans Reff⁹ og trykkeren Doen Pietersson i Amsterdam fra 1520 for en tredje Nidaros-bok, en pasjonsbønebok, fastslår at hele opplaget på 1200 eksemplarer skulle leveres i materie som hele ark¹⁰ (Karlsen 2013b: 35; DN VII, nr. 552).¹¹ Boken skulle

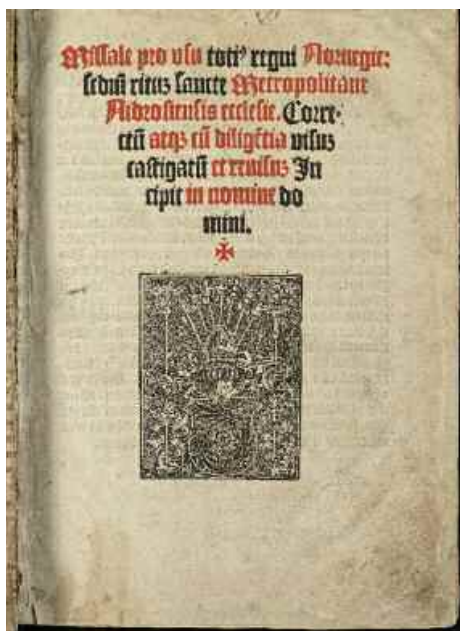
7. Innledningen er datert drøye tre år før trykket ble fullført. Om man i 1519 ville binde inn hele opplaget i Paris er en annen sak.
8. Et eksemplar i Det kongelige bibliotek i København har et typisk pariserbind fra tidlig 1500-tall, mens det andre bevarte bindet fra 1500-tallet, som er i Nasjonalbiblioteket i Oslo, er fra senere i århundret.
9. Hans (latin: Ioannes) Reff (ca. 1490, død 1545) er bindeleddet mellom BN, MN og den planlagte pasjonsbøneboken. Han overvåket trykkingen av BN og formidlet sikkert kontakt med sin bror Poul Reff for trykkingen av MN. Han signerte også trykkekontrakten for pasjonsbøneboken i Amsterdam 1520, kanskje på hjemveien fra Paris.
10. Boken var kanskje ment å komme ut i folioformat. Ved innbinding i folioformat gav ett ark med trykk på begge sider to blader (= fire boksider).
11. Avskrift av kontrakten er bevart i Olav Engelbrektssons arkiv som han medbragte til Nederland i 1537 og som inngår i Münchensamlingen i Riksarkivet (Johannessen, Kolsrud & Mangset 1992: 532–533).

være påkostet i stort format med dekorasjoner. Kontrakten sannsynliggjør at man i Nidaros så seg i stand til å gi en påkostet bok i stort format en verdig innbinding. Siden MN er i folioformat, ville det enkleste være å frakte materien i tønner nordover. Et argument for innbinding i Norge er at det i København ville kreve et større kontantbeløp utover det trykkingen kostet. Innenfor den norske økonomien den gang var det krevende, og det ville ha vært enklere for erkebiskopen å ordne det hjemme.¹² Ifølge Schjoldager tyder de bevarte samtidige, temmelig identiske innbindingene av MN 'på en dyktig bokbinder, som har været henvist til å utføre et større parti bind med et lite dekorasjonsmateriale på et sted hvor der ingen anledning var til å få tak i noget mere' (Schjoldager 1926: 55).¹³

Overfarten kan ha skjedd på ett stort saktegående skip, en kogge eller buss, eller på flere mindre hurtiggående lasteskip. Det kan lett ha tatt tid før begge

trykk var fremme i Nidaros. Walkendorf som tok initiativet til dem, fikk ikke langvarig glede av bøkene. Han forlot landet i 1521 og døde i Roma 1522.

Jeg skal se på visse trekk ved de to bøkene, her eksemplifisert ved missalet. Første side av missalet, som ikke er et tittelblad i egentlig forstand (ill. 4, s. 29), har følgende tekst:

Ill. 4. Missale Nidrosiense, 'tittelblad' med Erik Walkendorfs våpenskjold (signatur NB D Pal 44). Forminsket. Foto: Nasjonalbiblioteket.

12. Eksempelvis ble den høye myntenheten 'daler' slått sjelden på 1500- og 1600-tallet (se artikkelen 'daler' i Imsen & Winge 1999).
13. Om MN skulle være bundet inn i København, er det uklart hvem som stod for innbindingen. Det er ikke kjent om Poul Reff selv tilbød innbinding av bøker. Jeg kjenner ikke til om de eksemplarene av MN som fortsatt har samtidige bind, kan knyttes til danske bokbind (sml. Schjoldager 1927: 54).

Missale pro vsu totius regni Noruegie secundum ritum sancte metropolitane Nidrosiensis ecclesie, correctum atque cum diligentia visum, castigatum et reuisum, incipit in nomine Domini.

‘Messebok til bruk i hele kongeriket Norge i samsvar med ritus i det hellige erkebispedømme Nidaros, korrigert og gjennomsett med omhu, forbedret og revidert, begynner i Herrens navn.’

Tittelsiden understreker altså sterkt at messeboken skal benyttes i hele det norske kongeriket i samsvar med liturgien i erkebispedømmet Nidaros og at den er grundig revidert og gjennomsett.

I forordet til missalet (ill. 5, s. 31) skriver trykkeren Poul (Paulus) Reff at erkebiskopen har lagt merke til mangelen på messebøker både i hans eget bispedømme og i hele kirkeprovinnsen. Videre var de bøkene som fantes, gamle og slitte og med nesten uleselige bokstaver. Mange bøker tilhørte liturgiene til forskjellige ordener, cisterciensernes, dominikanernes og fransiskanernes, skjønt alle kirker burde følge erkestiftets liturgi. For å avhjelpe dette hadde erkebiskop Erik Walkendorf betrodd revisjonen og utgivelsen av missalet til Olav Engelbrektsson, magister og dekan, og til kantoren Peter Sigurdsson. Selve trykkingen ble betrodd Poul Reff, kannik i København. Til slutt forteller Reff at brukerne av missalet innvilges førti dagers avlat.

Som Skovgaard-Petersen (2019: 37–43) har gjort oppmerksom på, følger Reffs forord et fast mønster som ble etablert i tidlige liturgiske trykk bestilt av (erke)biskoper i løpet av annen halvdel av 1400-tallet.¹⁴ Det gjelder:

- 1) Missalet er grundig revidert.
- 2) Det er en stor mangel på messebøker.
- 3) Bøkene som finnes, er gamle, slitte og vanskelige å lese.
- 4) Bøkene som finnes, representerer ikke (erke)bispedømmets liturgi.
- 5) Messen bør feires på samme måte i hele (erke)bispedømmet.
- 6) Det innvilges førti dagers avlat fra pålagt skriftemålsbot til brukerne, altså det maksimalt tillatte antall dager en biskop kunne innvilge.

Her begrunnes trykkingen av missalet, og bruk vil belønnes. Punkt 2 og 3 har i litteraturen vært tatt til inntekt for beskjedne forhold i norsk bokkultur (Kolsrud 1958: 365), men trenger ikke å ha sterk rot i realitetene. Bokmangelen har ikke vært så stor som forordet gir inntrykk av (Karlsen 2013c: 33–36). De

14. En utførlig diskusjon av denne typen trykk finnes hos Nowakowska (2011). Det ble også produsert liturgiske bøker for det store markedet som ikke var bestilt av (erke)biskoper.

Recendissimus in Christo pa-
 ter dñs Ericus Walkendorff de i gratia Archiep-
 episcopus Nidrosien. & apostolicus sedis Legat.
 omnide eas tota diocesim & provinciam suam de term-
 librorum in dñi laborare. De cetera res q̄ quondam in manibus
 sunt antiquissimos modis codicibus instrat. & a fuer. charact-
 eribus scriptos vix legibiles essent pauca item mendis & a-
 coribus subinde respectos. Atq; ob id copiores secularia sa-
 cerdotum Cisterciens. predicator. & minor ordinu lecturas cele-
 brando observare: quā tamen singule ecclesie p̄nuciales Ne-
 ropolitanā ecclesiam legtos & cantando iure invari cenebunt
 necessarii nedi vtilē p̄ sua singulari & incōparabili p̄viden-
 tia existimant hinc tāto defectum lubentē & opitulari. Ho-
 lens missarū solēna p̄ totā suā diocesim & provinciam Nor-
 wegic eodē ore & uno cōcūta celebrari. Missale itaq; volumē
 scdm ritū alme Metropolitane ecclesie Nidrosien. opa & ex-
 cūssimo studio venerabilis vicarij Magistri Platini engelbre-
 et prefate Nidrosien ecclesie Decani. Et dñi Petri signardi
 Cantoris eiusdē ecclesie: corēctum: auctū: emendatū: & dili-
 gentissime colligatū: mihi Dnulo Roff Canonico haffnens.
 formadū & huiusmodi imp̄tinendū dñi dñi auit. Adhib. t̄gl
 & singulis dñs dñs dñs in te celebradom hoc exemplari vbi in-
 runt. gl. dicit indulgenciam de thesauro misericordie ecclesie dñi
 Religiosissimus pontifex imp̄parat. Ad immortales dñi & p̄-
 niti sanctos ei honorē & gloriam sempiternam Amen.

AN Nannarius habet dies. xxii. Luna. xxx.
 ii. **A** Nannarius. Circūcisio dñi Hammum
 b. iii. Octava sancti stephani. Tres lectiones
 c. iii. Octava sancti iohannis. Tres lectiones
 d. ii. Octava sanctos innocentiū. Tres lectiones
 e. **Novo** Octava thome. com. **R**igilia,
 f. viii. Epiphanię dñi. **S**ummum
 g. vii
 h. vi
 i. v
 k. iiii
 l. iii
 m. ii
 n. i
 o. **De**l epiphanię semid. Hilarij & remi. ep̄os. cō.
 p. **Februarij** Felicis in pluris. iij. li. cō. solita
 q. **M**arci abbatis. iij. li. & Doctur.
 r. **M**arcelli pape & martiris. Tres li. cō. solita
 s. **I**ohanni p̄fessoris. Tres lectiones. Doctur.
 t. **D**isicę virg. & mar. Tres lec. comme. solita.
 u. **H**erici ep̄i & t̄nc. simp. **M**ary & marthe mar.
 v. **F**abiani & sebastiani mar. **S**impl. com.
 vi. **S**igneę virginis & martiris **S**implex
 vii. **S**intencij martiris **S**implex
 viii. **S**abille ep̄i & mar. Tres lect. Doctur.
 ix. **C**ircūcisio pauli ap̄st. **S**up. **P**roterij mar. cō.
 x. **P**olicarpi ep̄i & mar. Tres lectiones. Doctur.
 xi. **O**ctava agnecis Tres lectiones. com. solita
 xii. **A**
 xiii. **B**
 xiiii. **C**

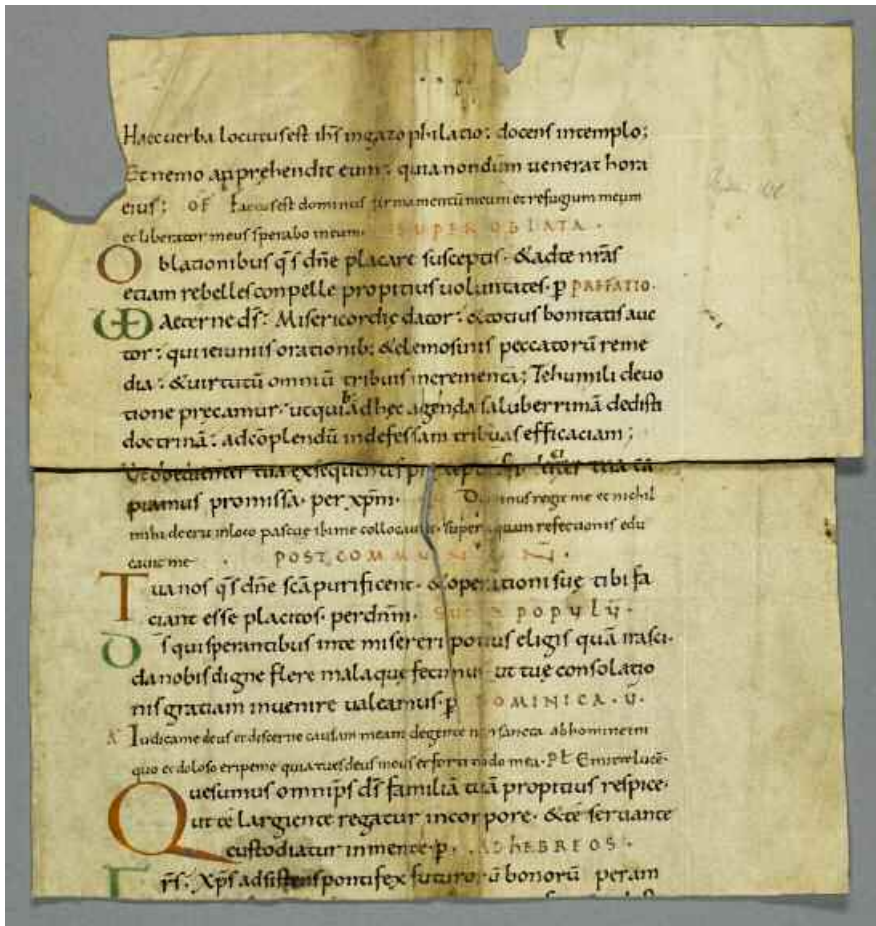
Ill. 5 Missale Nidrosiense, Poul Reffs forord og første side av kalendariet, trykt i rødt og sort. Forminsket. Foto: Nasjonalbiblioteket.

samme elementene finnes i Walkendorfs lengre forord til breviariet. Kirkehistorikeren Oluf Kolsrud oppfattet BN og MN som resultat av liturgisk reform (Kolsrud 1958: 365), men de er i høy grad basert på den store Nidaros-ordeon (utgitt av Gjerløw 1968) fra tidlig 1200-tall.¹⁵ Den endelige rela-

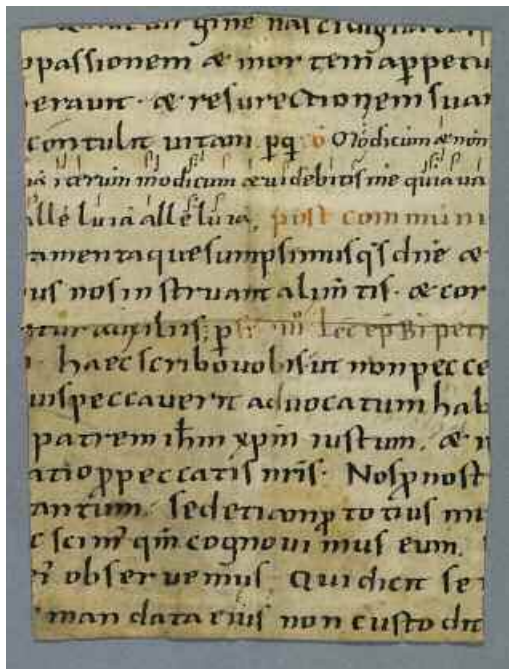
15. Jensson (2017: 881, fotnote 43) anser at kanskje bare deler av *Ordo Nidrosiensis ecclesie* var obligatoriske og at de forskjellige bispedømmene ellers stod fritt til å utvikle sine egne liturgiske praksiser. Det ser ikke ut til å ha vært erkebispesetets standpunkt i 1519. Se videre nedenfor, s. 33.

sjonen mellom ordoen og de to trykkene trenger fortsatt å undersøkes systematisk.

Innholdet er tradisjonelt. Som Lilli Gjerløw uttrykte det, ‘the Nidaros Missal and Breviary are the unique *summa* of centuries of religious culture’ (1986: 77). De to bøkene reflekterer liturgiske tradisjoner tilbake til 1000- og 1100-tallet, angelsaksiske (1000-tallet), anglonormanniske (1000/1100-tallet) og kontinentale (1100-tallet), og tyder på at man i Nidaros hadde et

Ill. 6 To fragmenter av et angelsaksisk missale fra rundt 1010–1030, benyttet i Nidaros (NRA lat. fragmenter 227, 1–2r; Gjerløw: Mi 11; databasenr. 66 og 67). Forminsket. Liturgien er for tredje lørdag i fastetiden. Foto: Riksarkivet.

Ill. 7. Fragmenter av én av de eldste kjente bøker som kan være skrevet (kopiert) på latin i Norge, et missale fra 1000-tallet med Østfold-proveniensen (NRA lat. fragmenter 213, 1–2; Gjerløw : Mi 17; databasenr. 138 og 139). Forminsket. Tekst-paleografien følger en germansk modell (Rheinland), mens musikk-notasjonen (linjeløse neumer) følger en angelsaksisk modell. Både tekst og noter tyder på at dette er et nybegynnerprodukt. Liturgien er fra tredje uke etter påske. Foto: Riksarkivet.

forråd av riktig gamle håndskrifter tidlig på 1500-tallet, eller avskrifter av slike. Dette reflekteres i fragmenter av liturgiske bøker benyttet i Norge, hvor 1100-tallet byr på det rikeste materialet. Det finnes også en del 1000-tallsmateriale. Selve det trykte mediet tilhørte den nye tid, men innholdsmessig tilsvarende de to trykkene de middelalderlige, håndskrevne missalene og breviariene. Den liturgiske kontinuiteten har vært sterk. Angelsaksiske messebøker fra før 1066 har vært kjent ved erkebispesetet, for eksempel et fragmentarisk missale i Riksarkivet (NRA lat. fragmenter 227, 1–23 = Mi 11) (ill. 6, s. 32), benyttet til innbinding av regnskaper i lenskanselliet på den tidligere Erkebisppegården (Hartzell 2013: 83; se Gullick 2013, nr. 18 om dato og opprinnelse). Et av de tidligste fragmentene av messebøker som kan være produsert i Norge, fra ca. 1050–1075 (ill. 7, s. 33), har på de bevarte fragmentene tekster for påskeliturgien som samsvarer med MN 450 år senere (Karlsen 2003: 66–67; Karlsen 2013d: 218).

Teksten på 'tittelbladet' og i forordet understreker at messeboken skal gjelde i hele den store kirkeprovinsen. (I kolofonen: 'Missale i samsvar med Nidaroskirkens usus'.) I Sverige og Finland (Uppsala) og Danmark (Lund)

Ill. 8 Fragment av et missale, benyttet i innbindingen av et eksemplar av Missale Nidrosiense (NB D Pal 44). Forminsket. Profesjonell fransk/tysk hånd fra 1100-tallets første halvdel eller midt (Edwards 2013, 340). Foto: Nasjonalbiblioteket.

kom det ut en rekke trykk fra 1480-tallet av, missaler, brevriarier og andre bøker, som gjelder de underliggende bispedømmene og ikke hele kirkeprovinsen.¹⁶ Det er eksempler på at det norske erkebispedømmet allerede, for eksempel på Island i 1318 og 1464, grep inn mot liturgisk praksis som avvek fra Nidarosprovinsens (Fæhn 1955: 603–604).¹⁷ Det finnes indikasjon på at norske bispedømmer kunne ha sin egen usus. For eksempel hadde Aslak Bolt med seg et Bergens-breviarium da han flyttet fra Bergen til Nidaros for å bli erkebiskop i 1428 (DN V, nr. 586). Vilje til ensretting fra erkebispesetets side kan ha ført til at det ikke ble trykt bøker for de underliggende bispedømmene, som for en rekke andre skandinaviske bispedømmer.¹⁸ For eksempel Bergen hadde sannsynligvis ressurser til å trykke selv.

16. Flere av stiftene under erkestiftene Uppsala og Lund trykte liturgiske bøker før reformasjonen, f. eks. i Sverige Strängnäs, Västerås, Skara og Åbo, og i Danmark København, Odense og Slesvig.
17. Dette bekreftes av forordene til BN og MN, som sier at erkebiskopen ønsket at tidebønner og messe skulle feires på samme måte i hele kirkeprovinsen (se ovenfor).
18. Et unntak er et opptrykk av BN på Holar i 1534. Det ser ut til å samsvare nøye med BN på de bevarte bladene (Collijn 1914).

Opplag

De to trykkene var bøker med et offisielt stempel og skulle benyttes i hele kirkeprovinsen, det vil si i hele Norge med Herjedalen og Bohuslen (men ikke Jemtland, som tilhørte Uppsala erkestift), samt i de to islandske bispedømmene og på Færøyene. Også tidligere hadde man engasjert seg sterkt i liturgiske bøker i Nidaros. Erkebiskop Eilivs tredje statutt fra 1320 forutsetter at alle prester i hans bispedømme skulle vise frem et *manuale* (en håndbok for prester) ved oppmøte på prestestevne og ha et missale til bruk i messen. Etter fem år i tjeneste skulle alle prester ha et breviarium (Karlsen 2013c, 34–35). Dette viser et behov for bøker i bispedømmet.

Det er en sammenheng mellom antallet kirker og geistlige på den ene siden og antallet liturgiske bøker på den andre. Det totale antall dokumenterte middelalderkirker i Norge (med Bohuslen og Herjedalen, men unntatt Jemtland og øyene vest i havet) i middelalderen var ca. 1340, som er et totalt antall for hele middelalderen (Karlsen 2013c, 33–34). Alle kirker var kanskje ikke i drift på Walkendorfs tid (men se fotnote 23 nedenfor). Det var rundt 330 kirker på Island (Jensson 2017: 883–884). En trykkerkontrakt fra Amsterdam 1520 (se ovenfor) for en tredje Nidarosbok, en pasjonsbønnebok, oppgir 1200 eksemplarer (Karlsen 2013c: 35). En pasjonsbønnebok (*passionale*) var i motsetning til et missale og et breviarium ingen obligatorisk bok. Det er rimelig at missalet kom i et større opplag enn pasjonsbønneboken, tentativt ca. 1500–1600 eksemplarer. Videre skulle alle geistlige ha et breviarium. Det tyder på et høyere opplag for BN enn for MN (Kolsrud 1919: 137). Det islandske opptrykket av BN som kom i 1534 (Collijn 1914), kan indikere at man på det tidspunktet ikke lenger kunne få eksemplarer fra Nidaros.

I denne sammenhengen kan det være relevant å se på en kontrakt for et missale i Uppsala stift, som grenset direkte til Nidaros. I Sverige var situasjonen annerledes enn i Nidaros, ettersom de underliggende stiftene trykte flere bøker på eget initiativ. Et opplag nummer to av Uppsala-missalet (*Missale Upsalense*) i en kontrakt fra 1508 mellom domkapittelet i Uppsala og Peter Hasse,¹⁹ representant for et firma i Lübeck, oppgis til 700 eksemplarer hvorav 150 på pergament. Missalet er åpenbart ment for kun Uppsala stift.²⁰ Kontrakten viser at man et kvart århundre etter første trykk-

19. Både domkapittelets og Peter Hasses egenhendige versjoner er bevarte. De er begge utgitt av Collijn (1934–1938: 228–231).

20. I innledningen til *Breviarium Upsalense* (Stockholm 1496: Johannes Fabri) henvender erkebiskop Jakob Ulvsson seg direkte til geistligheten i eget stift, ikke til geistligheten i hele kirkeprovinsen (teksten utgitt av Collijn 1934–1938, 152). På samme måte er *Mis-*

ing (1484) av Uppsala-missalet trengte ytterligere eksemplarer. Sannsynligvis var første opplag en del mindre, noe som var vanlig på 1480-tallet.²¹ Antallet på 700 eksemplarer er høyt med tanke på at Uppsala stift hadde ca. 320 kirker som er kjent på denne tiden, men det er altfor lavt om det skulle omfatte hele kirkeprovinsen,²² som bestod av seks stift i Sverige og ett i Finland. De eneste stiftene under Uppsala som trykte egne missaler var Strängnäs (1487) og Åbo (Turku) (1488). Det høye opplaget av *Missale Upsalense* i kontrakten kan dels kanskje skyldes at man tenkte seg et marked i de svenske stiftene som ikke hadde trykt egne missaler, dels at det kan ha eksistert flere kirker enn man kjenner i dag.²³

Annet opplag av dette missalet utkom i 1513 i Basel ved en annen trykker. Begge utgaver av *Missale Upsalense* nådde Norge før reformasjonen og viser at liturgiske trykk kunne ha aktualitet utenfor stiftene de var laget for (for annen utgave av *Missale Upsalense*, se Weidling & Karlsen 2014: 127 med pl. 5).²⁴

Opplagene som oppgis i de to diskuterte boktrykkerkontraktene er forbausende høye, for den første på grunn av bokens art, for den andre på grunn av området den skal dekke. Det er gode grunner til å anta høye opplag for BN og MN også.

Av hele opplaget av MN er det i dag kjent 18 eksemplarer, to av dem private. Flere eksemplarer kan knyttes til bestemte norske kirker. Ett privat eksemplar er til salgs i Stockholm. Det finnes åtte ukomplette eksemplarer av BN, tre av dem i Norge. Prisen for et breviarium var tre rhinske gylden (Kolsrud 1919: 134; Imsen & Winge 1999: 345).

sale Upsalense høyst sannsynlig først og fremst beregnet på stiftet og ikke kirkeprovinsen. De to trykte utgavene av *Missale Upsalense* er uten forord.

21. *Missale Strengnense* for Strängnäs stift ble ifølge kolofonen trykt i 170 eksemplarer i 1487 (Collijn 1934–1938, 71).
22. Sverige hadde i middelalderen innenfor sine nåværende grenser ca. 2350 kirker. Fra disse bør trekkes ifra kirker for Skåne, Halland, Blekinge, Herjedalen og Bohuslen. Jeg vil takke Ann Catherine Bonnier (Stockholm) for å ha gitt meg tall fra Sockenkyrkoprojektets database (Sockenkyrkorna — kulturarv och bebyggelsehistoria, under Riksantikvarieämbetet).
23. For de komplekse problemene i beregningen av antallet kirker i et gitt område, se Brendalsmo (under utgivelse). Det kan ha vært et høyere antall kirker enn det som er belagt arkeologisk eller i dokumenter. For eksempel har det vist seg at kirker som kun har vært kjent gjennom vandresagn, i flere tilfeller latt seg dokumentere arkeologisk.
24. Fragmentene av trykkene for Uppsala stift kan i Norge først og fremst knyttes til selve Nidaros, som nevnt ovenfor. En forklaring kan være at de norske erkebiskopene mottok gaveeksemplarer fra sin kollega i Uppsala.

Materialtekniske analyser av *Missale Nidrosiense*²⁵

I samarbeid mellom Konserveringen i Nasjonalbiblioteket, Kulturhistorisk museum, Norges Geotekniske Institutt og Saxo-instituttet (Københavns universitet) er det utført materialtekniske analyser av MN, som innebærer bruk av teknologiske ikke-destruktive analysemetoder. Trykkfarger, bokspenner og metallbeslag er analysert med X-ray fluorescence spectroscopy. Trepermene vil gjennomgå dendrokronologisk analyse på grunnlag av CT-skan (computer tomography).

Resultatene av disse undersøkelsene vil bli offentliggjort senere. Tilsvarende undersøkelser er aldri tidligere blitt utført på bøker i Norge, og resultatene vil åpne for ny kunnskap om bøkene biografi.

Om bibliotek og bokbål i Nidaros på 1530-tallet²⁶

Trykkingen av MN og BN ser ut til å gi startskuddet til en prosess i Norge som skjøt fart etter reformasjonen, nemlig gjenbruk av de gamle pergamentsbøkene til innbindingsformål. Manuskripter i stort format fra 1100-årene er benyttet til forsterkninger i innbindingen av de eksemplarer av MN som fortsatt finnes i originalbind (Edwards 2013: 340).²⁷ Fragmentene vitner om bøker som kan ha vært i domkapitlet rundt 1519. Nå vil jeg diskutere en annen form for bokødeleggelse.

Hovedkilden til domkapitlets bibliotek rundt reformasjonen er et inventar over bøkene som er tatt opp i 1550-årene under superintendenten (biskopen) Hans Gaas (virket 1549–1578). Frem til reformasjonen bør erkebispesetet ha hatt en av landets viktigste boksamlinger. Inventaret er ofte nevnt i faglitteraturen som kilde til hvilke bøker som fantes i Nidaros i middelalderen.²⁸ Jeg har tidligere pekt på påfallende mangler som er blitt oversett i litteraturen og på mulige årsaker til dem (Karlsen 2017: 117–121).²⁹

25. Jeg vil takke konservator Nina Hesselberg-Wang hjertelig for informasjonen i dette avsnittet.

26. Jeg vil takke Halvor Kjellberg og Øystein Rian hjertelig for nyttige diskusjoner rundt bokbål og sensur.

27. Det gjelder de tre eksemplarer som finnes i Nasjonalbiblioteket, Oslo (D Pal 42–44).

28. Inventaret er kjent i norsk bokhistorie (sml. de generelle fremstillingene ved Holm-Olsen 1990: 131, og Bagge 2002: 78–79) og er diskutert av blant andre Johnsen (1908: 90–93). Det er utgitt i DN XII, nr. 673, opptrykt av Dybdahl (2002) og nylig nyutgitt av Berg (2016: 31–34). Jeg tar et forbehold om at inventaret ikke omfatter hele samlingen, som kan ha vært oppstilt i forskjellige rom. En boksamling var ikke nødvendigvis en enkel fysisk enhet (se diskusjonene om plassering av bøker i senmiddelalderlige engelske samlinger i Gameson 2006).

Inventaret omfatter 97 verker i 87 bind. Ingen av disse eksemplarene har latt seg identifisere med sikkerhet i dag, men fragmenter kan eksistere i Riksarkivet og andre steder.³⁰ Inventaret inneholder kun latinske titler, noen av nyere dato og åpenbart trykte,³¹ mens andre er gamle middelalderbøker, deriblant noen som er omtalt i tidligere kilder. Det gjelder et par bind av kanonisk rett som sannsynligvis er de samme som erkebiskop Henrik Kalteisen (1452–1458) leverte tilbake til domkapittelet da han forlot landet rundt hundre år tidligere (Karlsen 2013: 35–36).

Nidaros var et senter for Olavslitteraturen. Det er påfallende at inventaret ikke dokumenterer slik litteratur og annen sentral norsk latinlitteratur fra 1100-tallet som man kunne forvente i dette biblioteket.³² Det er også en slående mangel på gammelnorske tekster. En sentral tekst ved erkebispesetet var *Passio Olavi*, som ble til i Trondheim på erkebiskop Øysteins tid (født ca. 1120, erkebiskop 1157–1188). Theodoricus Monachus' *Historia de antiquitate regum Norwagiensium* (ca. 1180), som var dedisert til den samme Øystein, glimrer også ved sitt fravær.³³ Disse sentrale tekstene er overhodet ikke bevart i Norge, ikke en gang som fragmenter brukt i innbinding av lensregnskaper (Karlsen 2013d: 217 med fotnote 14). Flere katolske bøker, for eksempel innen liturgi og kirkerett, har derimot fått stå etter reformasjonen.

En opplysning hos presten Peder Claussøn Friis (1545–1614) kan forklare denne påfallende mangelen av alt som er norsk i inventaret. Årsaken kan være en dramatisk hendelse i reformasjonstiden. Ødeleggelsen av bøker i domkapittelet begynte ifølge Peder Claussøn Friis allerede i reformasjonstiden:

29. Jeg har revurdert min diskusjon av samme emne i Karlsen (2017: 117–121).

30. Sallusts (ca. 86–35 f.Kr.) skrift om krigen mot numiderkongen Jugurtha (ca. 160–104 f.Kr.) som er nevnt i inventaret, kan være identisk et manuskript fra 1200-tallet det fortsatt finnes fragmenter av i Riksarkivet (Karlsen 2013a, 15). Et norsk fragment i Stockholm som henger ved et skatteregister (fogderegnskap) for Jemtland (1601), hører sannsynligvis til et manuskript av Innocens IIIs (ca. 1161–1216) prekener som er nevnt blant domkapittelets bøker (*Sermones Innocentij papæ in membrana scripti*) (sml. Björkvall 2013: 312). Tor Weidling viser i en undersøkelse (Weidling, under forberedelse) at fogdene vanligvis fikk pergament fra middelalderbøker til utdeling i lenskanselliet, i dette tilfelle i den tidligere Erkebispegården hvor domkapittelets bibliotek befant seg. Dette benyttet de til innbinding av regnskaper for sine fogderier.

31. F.eks. grammatikeren Niccolò Perotti (1429–1480), den nyplatoniske filosofen Marsilio Ficino (1433–1499) og humanisten Erasmus av Rotterdam (ca. 1466–1536).

32. Man kan sammenligne med et inventar fra 1519 fra *Helga Trefaldighetskyrkan* i Uppsala fra 1513, hvor den svenske helgen Birgitta har en sentral rolle (Asztalos 1986, 251–253).

33. Tekstvitner fra Norge til disse tekstene finnes ikke. De bevarte manuskriptene er alle blitt til utenfor Norge (Karlsen 2013d: 217, med fotnote 14).

‘Saaledes hafuer en, ved Nafn Otto Stigsøn opbrend paa Trondheims Kirckegaard det skiøne Liberii oc mange nyttige Bøger oc Brefue, som vare i Trondheims Capittel, oc saaledes handlede Tord Rodde i Stavanger Capittel’ (Storm 1881: 350).

Gustav Storm bemerket i en fotnote at opplysningen om bokbålet på kirkegården i Trondheim neppe var historisk. Episoden ble trukket frem igjen av Øystein Rian i hans store bok om sensuren i Danmark-Norge (2014: 91).³⁴ Friis’ kilde er sannsynligvis hans lærer Jon Simonsson (1512–1575), som var i erkebiskop Olav Engelbrektssons (1522–1537) tjeneste i det minste frem til 1536 (Hamre 1986: 90–92). Friis’ opplysning om bokbålet ved Nidarosdomen kan forklare fraværet av tekster som ble til ved erkestolen. Utvalget av bøker som ble brent, må ha vært nøye planlagt. En innvending mot forklaringen kan være at en brann i 1531 (Lange 1856: 213) kan ha ødelagt mange bøker, men det forklarer ikke det totale fraværet av en bestemt type bøker. Mye skriftlig er bevart fra erkebispegården utover bøkene som nevnes i inventaret, for eksempel arkivet etter Olav Engelbrektsson (Johannessen, Kolsrud & Mangset 1992: 532–533), som han tok med seg ut av landet i 1537. Det tyder ikke på at en bybrann i 1531 (Lange 1856: 213) eller et bokbål i 1532 er årsaker til tapet.

Friis oppgir ingen dato for bålet. I konteksten kan det virke som det fant sted i 1537. En kompliserende faktor er nærværet av Otte Stigssøn († ca. 1567), en dansk sjøkriger med vekslende lojalitet i konfliktene i årene før (Heise 1902).

Otte Stigssøn er belagt i Trondheim i 1532 (Hamre 1998: 495), men ikke i 1537. Han ledet en eskadre som i mai 1532 seilte fra Bergen mot Olav Engelbrektsson i Trondheim etter ordre fra Frederik I. Han nevnes i forbindelse med brann i Nidarosdomen og Erkebispegården i et brev ved Tord Roed (dansk kjøgemester og senere lensherre på Bergenhus) og Nils Claussøn (dansk lagmann i Stavanger 1529–1550) av 23. juni 1532 til Eske Bille, høvedsmannen på Bergenhus. Brevskriverne var Ottes kumpaner på ferden. De forteller at de hadde vært i Trondheim ‘och brende vij biispgaarden oc ij hans szedegaard wpp’. Av borgere og almue tok de brannskatt, og den sendte de sydover i forveien med Otte Stigssøn (DN VIII, nr. 686). Dette kan tyde på at bålet fant sted i 1532. Men det må sammenholdes med at mye skriftlig

34. Det finnes eksempel på bokbål på Island rundt 1623–1624, da latinske bøker fra augustinerklosteret på Helgafell kloster ble brent på to eller tre store bål (Jensson 2017: 880).

materiale fra Erkebispegården overlevde ødeleggelsen som Olav Engelbrektssons arkiv og mange av bøkene nevnt i inventaret fra 1550-årene. Det sannsynliggjør at bokødeleggelsen i Trondheim skjedde først senere, i 1537. Tord Roeds brenning av bøker fra domkapittelet i Stavanger bør sannsynligvis ha skjedd i 1537.

Om Otte Stigsson brente bøker og valgte dem ut med omhu, gjorde han neppe det på eget initiativ. Han hadde fått ordre om det. Da handler det om sensur. Kanskje Friis (eller hans kilde Jon Simonsson) ikke husker riktig og gjør Otte Stigsson feilaktig ansvarlig for bokbålet. Det er sannsynlig at en sentral og grunnleggende tekst som *Passio Olavi* ville ha blitt erstattet med et nytt eksemplar om det gamle gikk tapt i 1532, enten man fikk det lokalt eller bestilte et eksemplar fra et annet senter, som Bergen, hvor erkebiskopen hadde en fast representant i sin bygård. Så tapet av slike tekster forklares lettest ved at bokbålene i Nidaros og i Stavanger skjedde som utslag av reformasjonen i 1537 og i forbindelse med en systematisk ødeleggelse av tekster forbundet med erkebispesetet. Disse hendelsene kan bidra til å forklare et overveldende tap av kilder for Norges vedkommende.

Referanser

- Asztalos, Monika. 1986. 'Riksarkivets pergamentsbrev 31 juli 1519'. I Nanna Cnatingius & Torgny Nevéus, *Från Östra Aros till Uppsala. En samling av uppsatser kring det medeltida Uppsala*, 251–253. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Bagge, Sverre. 2002. *Da boken kom til Norge 1000–1537*. Norsk idéhistorie 1. Oslo: Aschehoug.
- Berg, Ivar. 2016. 'Ei boksamling frå reformasjonstida og norsk litterær kultur i seinmellomalderen'. *Maal og Minne* 2016: 1, 1–34.
- Bergesen, Rognald Heiseldal. 2013. 'Middelalderens bibliotek på Trondenes'. *Collegium medievale* 26, 60–88.
- BN = *Breviarium Nidrosiense*. Paris 1519: Jean Bienayse & Jean Kerbriand.
- Brendalsmo, Jan. (in press). 'Small Churches in Norway'. I Símun V. Arge, Jette Arneborg & Orri Vésteinsson, *Small Churches*. Tórshavn: Faroe University Press.
- Breviarium Nidrosiense*. Facsimile edition 1964. Oslo: Børsums forlag og antikvariat.
- Buvarp, Hans & Baltzer M. Børsum. 1964. *Appendix to Breviarium Nidrosiense*. Oslo: Børsums Forlag og Antikvariat.
- Collijn, Isak. 1914. 'Två blad af det förlorade *Breviarium Nidrosiense*, Hólar

- 1534'. *Nordisk tidskrift för bok og bibliotekshistoria* 1, p. 11–16.
- . 1934–1938. *Sveriges bibliografi intill år 1600*. 1: 1478–1530. Uppsala: Svenska litteratursällskapet.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. 1–. 1847–. Christiania/Oslo.
- Dybdahl, Audun. 2002. *Nidaros Domkirkes og geistlighets kostbarheter. Belyst ved 17 skriftlige kilder 1307/1577 med oversettelser og kommentarer*. Trondheim: Tapir.
- Edwards, Owain Tudor. 2013. 'Medieval Music Manuscripts in Nasjonalbiblioteket (the National Library), Oslo'. I Karlsen 2013a, 337–360.
- Fæhn, Helge. 1955. 'Gudstjenestelivet i Nidaros domkirke i middelalderen'. In Arne Fjellbu et al., *Nidaros erkebispesetol og bispesete 1153–1953*, 599–631. Oslo: Forlaget Land og kirke.
- Gameson, Richard. 'The medieval library'. I *The Cambridge history of libraries in Britain and Ireland. Volume I to 1640*, ed. Elisabeth Leedham-Green & Teresa Webber, 13–50. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gjerløw, Lilli, ed. 1968. *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*. Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi II. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt.
- . 1986. 'The *Breviarium* and the *Missale Nidrosiense* (1519)'. In *From Script to Book: A Symposium*, eds. Hans Bekker-Nielsen, Marianne Børch & Hans Algot Sørensen, 50–77. Odense: Odense University Press.
- Gullick, Michael. 2013. 'A Preliminary List of Manuscripts, Manuscript Fragments and Documents of English Origin or the Work of English Scribes in Norway Datable to before 1225'. I Karlsen 2013a, 123–197.
- Hamre, Lars. 1943. *Erik Valkendorf. Trekk av hans liv og virke*. Bergen: John Griegs Forlag.
- . 1986. 'Jon Simonsson, jurist og humanist, tradisjonsformidlar og sambandsledd mellom gammal og ny tid'. I Hans Try (red.), *Peder Claussøn Friis. Samtid og miljø på Agder, 77–125*. Kristiansand: Agder distriktshøgskole.
- . 1998. *Norsk politisk historie 1513–1537*. Oslo: Samlaget.
- Harper, John. 1991. *The Forms and Orders of Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century. A Historical Introduction and Guide for Students and Musicians*. Oxford: Clarendon Press.
- Hartzell, K. D. 2013. 'An Early Missal Fragment in Riksarkivet, Oslo'. I Karlsen 2013a, 83–101.
- Heise, A. 1902. 'Stigsen, Otte'. *Dansk biografisk Lexikon* 16, 431–432. København: Gyldendal.

- Holm-Olsen, Ludvig. 1990. *Med fjærpenn og pergament. Vår skriftkultur i middelalderen*. Oslo: Cappelen.
- Hughes, Andrew. 1995. *Medieval Manuscripts for Mass and Office. A guide to their organization and terminology*. Corrected reprint. Toronto: University of Toronto Press.
- Huitfeldt-Kaas, H. J. 1900–1903. ‘En Palæotyp fra Flesberg’. *Meddelelser fra Det norske Rigsarchiv* 2, 319–320.
- Imsen, Steinar & Harald Winge (red.). 1999. *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500–ca. 1800*. 2. utgave. Oslo: Cappelen.
- Jensson, Gottskålk. 2017. ‘Latin Hagiography in Medieval Iceland’. i Monique Goulet, *Corpus christianorum Hagiographies* 7, s. 875–949. Turnhout: Brepols.
- Johannessen, Knut, Ole Kolsrud & Dag Mangset. 1992. *Håndbok for Riksarkivet*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Johnsen, Oscar Albert. 1908. ‘Norske geistliges og kirkelige institutioners bog-samlinger i den senere middelalder’. I *Sproglige og historiske afhandlinger viede Sophus Bugges minde*, 73–96. Kristiania: Aschehoug.
- Karlsen, Espen (ed.). 2013a. *Latin Manuscripts of Medieval Norway. Studies in Memory of Lilli Gjerløw*. Nota bene 5. Oslo: Novus.
- . 2013b. ‘Introduction’. I Karlsen 2013a, 13–26.
- . 2013c. ‘Latin Manuscripts of Medieval Norway: Survival and Losses’. I Karlsen 2013a, 27–36.
- . 2013d. ‘Fragments of Patristic and Other ecclesiastical Literature’. I Karlsen 2013a, 215–269.
- Karlsen, Espen & Sigurd Hareide. 2019a. ‘The Nidaros Breviary (1519)’, i Sperber 2019a, 3–9.
- . 2019b. ‘The Nidaros Missal (1519)’, i Sperber 2019b, 3–8.
- Kolsrud, Oluf. 1919 “Vår eldste trykte bok. Breviarium Nidrosiense. Paris 1519.” Norsk boktrykk kalender, anden aargang 129–152. Kristiania: Den typografiske forenings fagkomité.
- . 1958. *Noregs kyrkjesoga* 1. Oslo: Aschehoug.
- Lange, Christian C. A. 1856. *De norske klostres historie i middelalderen*. Andre omarbeidede udgave. Christiania: Chr. Tønsbergs Forlag.
- MN = *Missale Nidrosiense*. København 1519: Poul Reff.
- Munthe, Wilhelm. 1943. ‘Missale Nidrosiense — Vår eldste trykte bok’. I W. M., *Boknåm. Essays for bokvenner*, 52–66. Oslo: Cammermeyer.
- Nielsen, Lauritz & Erik Dal. 1996. *Dansk Bibliografi 1482–1600 med særligt Hensyn til Dansk Bogtrykkerkunsts Historie*. Med supplement av Erik Dal. 1–4. København. C. A. Reitzel.

- Nowakowska, Natalia. 2011. 'From Strassbourg to Trent: Bishops, Printing and Liturgical Reform in the Fifteenth Century'. *Past and Present* 213, 3–31.
- Petterson, Gunnar I. 2013. 'From Parchment Books to Fragments: Norwegian Medieval Codices Before and After the Reformation'. I Karlsen 2013a, 41–65.
- Renouard, Philippe. 1979. *Imprimeurs et libraires parisiens du XVIe siècle*. 3. Paris: Service des travaux historiques de la ville de Paris.
- Schjoldager, Astrid. 1927. *Bokbind og bokbindere i Norge inntil 1850*. Oslo: Aschehoug.
- Skovgaard-Petersen, Karen. 2019. 'Bogtryk og opdagelsesreiser i kirkens tjeneste – Ærkebiskop Erik Valkendorf som forfatter og bogudgiver'. I Ruth Hemstad, Anne Birgitte Rønning & Aasta Marie Bjorvand Bjarkøy, *Litterære verdensborgere: Norsk bokhistorie i transnasjonalt perspektiv, 1519–1850*, 30–55. Nota bene 13. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Sperber, Ingrid (ed.). 2019a. *Breviarium Nidrosiense*. E-bokversjon og pdf tilgjengelig på <https://www.bokselskap.no/boker/breviarium/titlepage>. Oslo: Det norske språk- og litteraturselskap.
- . 2019b. *Missale Nidrosiense*. E-bokversjon og pdf tilgjengelig på <https://www.bokselskap.no/boker/missale/titlepage>. Oslo: Det norske språk- og litteraturselskap.
- Storm, Gustav (utg.). 1881. *Samlede skrifter af Peder Clausson Friis*. Kristiania: Brøgger.
- Weidling, Tor & Espen Karlsen. 2014. 'Latinske fragmenter og norske statholdere'. I Åslaug Ommundsen, Erik Opsahl & Jo Rune Ugulen, *Festskrift til Gunnar I. Pettersen: En prisverdig historiker*, 111–139. Riksarkivaren: Skriftserie 41. Oslo: Riksarkivet.
- Weiding, Tor. (under forberedelse). 'Regnskap og fragment'. Artikkelmanus, 69 sider.

